

A BODY OF DOCTRINE FOR STUDYING THE COMPOUND – COMPLEX SENTENCE WITH A SUBORDINATE OBJECT CLAUSE

Abstract: Communicatively oriented learning implies more active participation of students in the Bulgarian language lesson - for example, to choose their own social roles, communication partners, to discuss, etc. this number of interactive forms and methods. This is especially true for the students' education in Bulgarian language and for them to develop attitudes towards a full-fledged lifestyle thanks to their knowledge of the language, since only a competent person can be good in their profession and active in society. The use of interactive methods - case studies, discussions, role-playing games, etc., leads to higher results in the learning process as they have high didactic value. Syntax topics are particularly suitable for using interactive forms and teaching methods, because they provide students with different opportunities to acquire theoretical and practical knowledge of syntax-related punctuation.

The system of exercises ensuring the full participation of students in speech communication includes exercises for: recognition, analysis, transformation, editing, perception and creation of text, aimed at comprehending the communicative purpose of this language unit - a complex compound sentence with a subordinate additional sentence.

Author information:

Todorka Antonova-Angelova

Teacher

At Third Primary School “Dimitar Blagoev”,

Shumen

 Bulgaria

Keywords:

system, pre-communicative exercises, communicative exercises, synthetic exercises, complex compound sentence, subordinate additional sentence

Комуникативната насоченост и динамиката в развитието на обучението по български език (ОБЕ) непрестанно налагат необходимостта от промени на съдържателните и технологическите му аспекти. Тези промени днес се мотивират преди всичко от новите модели на педагогическо общуване, изместващи традиционни модели, в които учителят е активната страна – той преподава, а учениците усвояват знания за лингвистичните факти и умения за употребата им в речта. Комуникативно ориентираното обучение предполага по-активно участие на учениците в урока по български език – например сами да избират социалните си роли, партньорите при общуване, да дискутират и т. н. [Янкова, Добрева 2017: 86 – 96]. Според мнението на проф. М. Георгиева [Георгиева 2002: 13] урокът по български език е условно казано и „урок по комуникация”, ако: организацията му моделира структурата и логиката на комуникативната дейност, съдържа достатъчно възможности за изява на индивидуалните интереси на отделните ученици, осигурява условия за практическо прилагане на усвояваните теоретични знания. Този модел на работа е предпоставка за формиране на действителни комуникативни умения и навици.

Една от възможностите е свързана с навлизане в обучението на иновационни дидактически технологии, в това число интерактивни форми и методи. Тяхното успешно

съчетаване и прилагане прави обучението по-действено, отговарящо на изискването на конкретната учебна среда, а учениците – активни сътрудници, взаимодействащи помежду си и с учителя. Това съчетаване и прилагане предизвиква интерес към изучаваното, а събуденото детско любопитство води до развитие на потребност от знания. Колкото тази потребност е по-голяма, толкова активността е по-добре изразена. Разбира се, в многообразието от знания младите хора търсят онова, което считат за значимо, полезно и перспективно. Приоритет на учителя е да откликва на техните потребности, нагласи и интереси.

С особена сила това важи за обучението по български език на учениците и формирането у тях на нагласи за пълноценен начин на живот, благодарение на познанията по езика, тъй като само грамотният човек може да бъде добър в професията си и активен в обществото. В българското образование това не е подценено. През последните десетилетия световните тенденции, свързани със съдържанието и организацията на обучението, могат да се обединят в следните четири групи: ориентация към разбиране и осмисляне на знанието; ограничаване ролята на репродуктивно знание; стимулиране творческата активност на учениците; утвърждаване на единни държавни изисквания.

Именно затова все по-често се включват в работата новите интерактивни методи. Традиционните методи на обучение – беседа, разказ, лекция и др., невинаги осигуряват активно отношение на обучаваните. Използването на интерактивните методи – казуси, дискусии, ролеви игри и др., води до постигането на по-високи резултати в учебния процес, тъй като те имат висока дидактическа стойност.

Особено подходящи за използване на интерактивните форми и методи на обучение са темите от учебното съдържание по синтаксис, защото дават възможности по различен начин учениците да придобият теоретични и практични познания за свързаните със синтаксиса пунктуационни особености.

Системата от упражнения, осигуряващи пълноценно участие на учениците в речевата комуникация, включва упражнения за разпознаване, анализ, трансформация, редактиране, възприемане и създаване на текст, насочени към осмисляне на комуникативното предназначение на тази езикова единица – сложно съставно изречение с подчинено допълнително изречение.

- сложните съставни изречения с подчинени допълнителни изречения (ССПДИ) се отличават с функционална значимост в речта, със сравнително висока фреквентност в текстове, различни по стил, тема, цел на общуване; текстове, приложими във всички сфери на живота и конструирани от хора с различни възрастови особености и степен на езикова компетентност.

- с усвояването на ССПДИ се усвояват на практика не само структурните, пунктуационните и интонационните модели на останалите видове сложни съставни изречения (с подчинени определителни, подложни, обстоятелствени изречения), но и от методическа гледна точка се създава модел за преподаването на всеки следващ вид сложно съставно изречение.

- успешното усвояване на лингвистичната и прагматичната същност на един от най-масово използваните типове сложни съставни изречения би улеснило учениците при изучаването и на другите видове сложни съставни изречения, би усъвършенствало уменията им за избор на синтактични синоними, т.е. би развивало като цяло тяхната комуникативна компетентност.

Сложното съставно изречение се състои от две или повече прости изречения, които са свързани едно с друго с подчинителна връзка, осъществена с помощта на подчинителен съюз или на друга част на речта в ролята на подчинителен съюз. Т.е. простите изречения в сложното

съставно изречение се намират в отношения на синтактична зависимост, като едно просто изречение винаги е главно спрямо друго, което е негово подчинено. Главното изречение е синтактично независимо от подчиненото – може да функционира като самостоятелно изречение в словесната комуникация, докато подчиненото е зависимо от главното, доколкото пояснява елемент от лексикално-граматическия състав на главното изречение и не може да се реализира самостоятелно (без главното) като пълноценна комуникативна единица. Разграничаването на главното от подчиненото изречение в сложното съставно става на синтактичен принцип, но не е задължително на семантичен принцип. Т.е. главното изречение невинаги е по-важно, по-значимо от гледна точка на информацията, която носи, или на целите, които изпълнява в комуникативния акт. Най-често зависимостта на подчиненото от главното изречение е и смислова, и структурна, тъй като подчиненото съдържа подчинителен съюз или съюзна дума – основни средства за връзка с главното изречение. Подчинителните съюзи спадат към лексикално-граматическия строеж на подчиненото изречение, но не са негова синтактични части за разлика от съюзните думи – относителни и въпросителни местоимения и наречия. Позицията на съюзите и съюзните думи обикновено е в началото на подчиненото изречение, поради което лесно може да стане разграничението му от главното изречение. В някои случаи подчинителните съюзи и съюзните думи не са в началото на подчиненото изречение, а между неговите части, напр.: *Важното е реката да не прелее.*

Целите при изучаването на сложното съставно изречение с подчинено допълнително изречение (ССИПДИ) са съобразени с необходимостта да се дадат възможности на всички ученици да достигнат такава комуникативна компетентност, която е в съответствие с изискванията на обществото и с потребностите на личността. Имат се предвид нееднаквите социокултурни характеристики на подрастващите, което позволява учениците да усвояват пълноценно комплекс от знания, умения и отношения, необходими за речевото им общуване като потенциален компонент на всяка човешка дейност.

За обучението по български език най-значими са упражненията – „единство от близка цел и повтарящи се /съобразно даден еталон/ действия на учениците и учителя за постигането ѝ” [Георгиева 2002: 38]. Според К. Димчев упражнението е „съзнателно опериране с признаците на езиковите явления, насочено към овладяване на извършваните операции и усъвършенстване на начините за използването им с цел да се утвърдят желани умения и навици” [Димчев 1977: 17]. Класификацията, която разглеждаме, е мотивирана от целите на ОБЕ, отчита държавните образователни стандарти /ДОС/ и е съобразена с комуникативните потребности на учениците. Тя включва:

- предкомуникативни упражнения;
- комуникативни упражнения;
- синтетични упражнения.

Предкомуникативните упражнения са насочени към усвояване нормите на книжовния език. Това са упражнения за разпознаване и анализиране на езиковите явления, за съпоставяне и сравняване на езиковите факти, за редактиране. Чрез тях се усъвършенства езиковата компетентност на учениците, която е част от комуникативната компетентност. В групата на предкомуникативните упражнения се обособяват следните видове:

- упражнения за разпознаване на езиковите явления
- упражнения за лингвистичен анализ
- упражнения за редактиране
- упражнения за конструиране на изречения /на думи/
- упражнения за трансформиране на изречения и текстове

За да достигнат учениците определено равнище на комуникативна компетентност (езикова, стратегийна, социолингвистична и дискурсна), значима роля имат комуникативните упражнения – „упражнения, насочени към реализация на определени комуникативни действия с цел постигане на комуникативен ефект [Георгиева 2002: 41]. Комуникативните упражнения се реализират чрез дидактически процедури за възприемане, осмисляне и продуциране на текстове. Задачите, които се поставят във връзка с изброените по-горе процедури, са неограничен брой. Част от тях, обединени около усилията на учениците да възприемат текстове, формират групата на рецептивните комуникативни упражнения. Упражненията за съставяне на текст се определят като продуктивни упражнения, а третият вид комуникативни упражнения, наречени рецептивно-продуктивни, означават съставяне на текст върху основата на друг текст. Чрез тези упражнения се реализира полифункционалността на текста в обучението по български език. Понятието текст присъства във формулировките на голяма част от упражненията в учебните пособия по български език.

В системата от комуникативни упражнения важно място заемат продуктивните упражнения. Чрез тях се усъвършенстват уменията на учениците да създават текст по определена тема, предназначен за определен социален контекст, с определена функция.

Особено място в системата от упражнения по български език заемат синтетичните упражнения. В методическата литература те се назовавани понякога и комбинирани, комплексни или смесени. Някои автори използват определенията като синоними, но тази синонимна замяна не е коректна, тъй като диференциалните признаци на синтетичните упражнения са адекватни само на това наименование, а и понятията синтетичност, комплексност и комбинация също се различават по отсянката в значението си. Понятието синтетичност означава повече от съвкупност и то, избрано за назоваване на този вид упражнения, насочва към логическата свързаност на задачите, включени във формулировката на синтетичното упражнение. Тези задачи предполагат коментар на съдържателната и на формалната характеристика на текста, на връзката между посланията в текста и езиковите средства, чрез които те се изразяват, връзка, която прави всеки текст уникален. Задачите, включени в структурата на синтетичното упражнение, са насочени към един текст, те предполагат актуализация на знания от всички езикови равнища, тематичната им подреденост е целесъобразно да следва езиковата йерархия, между всяка задача и следващата да има връзка – асоциативна, логическа, която да е експлицирана чрез въпроси – формални, но необходими.

Високата фреквентност на синтетичните упражнения в ОБЕ се дължи на факта, че чрез тях се реализират информативно-познавателни и комуникативно-практически цели. Задължителната работа върху текст позволява реализация и на възпитателни цели. Синтетичните упражнения имат отворен характер – могат да се включват неограничен брой комуникативни и лингвистични задачи, могат да заемат учебно време, регламентирано като учебен час. Но синтетичните упражнения не са механичен сбор от задачи, всяко синтетично упражнение е структуриран текст и много често един урок може да бъде организиран като синтетично упражнение.

В синтетичните упражнения текстът реализира своята полифункционалност [Янкова, Костадинова 2007]. Учениците се убеждават, че темата на текста, целта, функцията, комуникативната ситуация, в която той възниква и се възприема, предопределят езиковите средства, които ще се използват. Тази обусловеност между формата на текста и съдържанието му разкрива връзката между комуникативно намерение и комуникативно очакване, коментарът на текстовете насочва към избраните речеви стратегии, осигуряващи реализацията на функциите на съответния текст.

Използването на предкомуникативни, комуникативни и синтетични упражнения е избор на учителя, но само синтетичните упражнения предполагат комплексна работа на всички езикови равнища – от фонетика до текстолингвистика.

При изучаването на ССИПДИ се използват упражнения от трите вида, но почти никога в чистия си вариант. Затова и предпочитани са синтетичните упражнения.

3.1.1. Упражнения за разпознаване на ССИПДИ

У1: Открийте колко са подчинените допълнителни изречения в текста:

Някои учени приемат, че хората са започнали да говорят най-малко преди един милион години. Ако това е вярно, то сигурно още оттогава се използват и имена. В някои райони на света хората смятат, че името става част от човека и че врагът може да го използва, за да нанесе вреда на носителю му. Той може да вземе силата на човека, като често произнася името му. Ето защо истинските имена се пазят в тайна и вместо тях се използват прякори.

В Египет са открити прякори на фараони, издълбани върху камъни в гробниците. В Япония учените обичали да си дават весели прякори. В наше време много художници и писатели се питат дали са си избрали най-подходящия псевдоним и дали той ще им донесе слава [Савова, Добрева 2016: 235].

За да се разкрие функцията на изреченията като част от текста, учениците системно следва да се насочват към изясняване употребата на различните видове изречения в целия текст и в негови части, нещо повече, тази употреба да се свързва с изразения вече смисъл на текста и разчленяването му на подтеми. В конкретния случай задачата изисква да се упражнят познанията за сложното съставно изречение, като се акцентира и върху възможностите на учениците да работят с текстове.

У2: Отбележете подчинените допълнителни изречения.

- а) Трябваше да се подготви сведение, каквото не беше подготвяла досега.*
- б) Ще говоря каквото ми е на сърцето.*
- в) Казва което знае.*
- г) Плиска е село, което някога е било столица.*
- д) Покани някого, с когото се разбираш добре.*
- е) Извикай когото решиш.*
- ж) Когато влезе, дишаше тежко.*
- з) Най обичам когато мама ми готви [Савова, Добрева 2016: 236].*

Тази задача отново има езиков характер. Учениците могат да работят в няколко насоки – първо, да разпознаят ССИПДИ, второ, да открият други видове изучени сложни съставни изречения, трето, да коментират пунктуационните особености на изброените изречения.

У3: Посочете сложното съставно изречение с подчинено допълнително.

- а) Не мечтаеш ли, времето стира.*
- б) Нашите страсти приличат на припадъци, които ни правят по-силни за миг, а след това задълго ни отслабват.*
- в) Няма да повярвате какъв ден преживях.*
- г) Със сватба двама влюбени празнуват заедно с роднините си своя брачен съюз [Савова, Добрева 2016: 245].*

Разпознавайки ССИПДИ, учениците могат да изпълнят още няколко условия. Например да определят вида на всяко от изреченията по състав (*просто, сложно, съчинено, съставно, кратко, разширено, едносъставно, двусъставно*). По този начин те ще актуализират и знанията си от 5. клас и 6. клас. Интерес представлява и съюзната връзка, използвана в ССИПДИ – въпросителното местоимение *какъв*. Тук може да се наблегне на разграничаването между

подчинено допълнително и подчинено определително изречения, като се обърне внимание на думата, пояснявана от въпросителното местоимение. При подчинените определителни изречения поясняваната дума е съществително име и стои непосредствено до съюзната връзка: *Измъчваше я мисълта кой ще си признае вината (какви компромиси трябва да направи и пр.)*. При подчиненото допълнително изречение въпросителното местоимение стои до глагола (*Няма да повярвате какъв ден преживях.*).

У4: В кое сложно съставно изречение има три прости изречения, едното от които е подчинено допълнително?

- a) *Нима смяташ, че пират като този ще пренебрегне подобно предизвикателство?*
- б) *Дълбоко огорчен, че трябва да започне отначало, той все пак вярва в крайния успех.*
- в) *Ако му покажете как сам да се справи, ще му помогнете.*
- г) *Представяше си каква съдба очаква това дете, останало без родители* [Савова, Добрева 2016: 246].

Чрез това упражнение актуализираме знанията за прости и сложни изречения, за главни и второстепенни части, за видовете обособени части и за пунктуационните особености. Учениците откриват различните видове подчинени допълнителни изречения (*Главното изречение може да бъде съобщително, побудително или въпросително. Цялото сложно съставно изречение може да добие съответстващата му интонация и да стане съответно съобщително, побудително или въпросително*), различните начини на свързване с главното изречение и различната позиция на подчиненото допълнително изречение. В случая задачата може да се допълни и с условие учениците да преобразуват ССИПДИ в просто изречение, като така ще упражнят и уменията си за синтактична синонимия.

3.1.2. Упражнения за анализ

У1: Колко подчинени допълнителни изречения съдържа текстът? Направете синтактичен анализ на сложните изречения, в чийто състав се намират те.

Затворих очи и си представих как беззащитното новородено слонче е вързано за кола. Сигурен съм, че тогава малкото слонче се е дърпало, блъскало се е, мъчейки се да се освободи. Но въпреки всички усилия не е успяло, защото онзи кол е бил твърде здрав за него. Представих си как е застивало изтощено и как на другия ден, на следващия и на по-следващия отново се е мъчило. Докато един ден, един ужасен за него ден, животното е повярвало, че е безсилно, и се примирило с участието си [Савова, Добрева 2016: 238].

Предложената задача има за цел не само да затвърди знания, свързани със същността и разпознаването на ССИПДИ, но и да актуализира и обобщи някой от основните пунктуационни правила по отношение на употребата му.

В училище все още се шири порочната практика на част от учителите в начален етап, които поради липса на ученически опит, време за упражнение и учебна програма, в която все още не е залегнала основната максима на модернизация и адаптация на образованието: „Знания не за езика, а знаене на езика” [Янкова, Костадинова 2005] прилагат подходът на наизустяване на декларативни знания за езика в частност употребата на пунктуационен знак при използването на съчинителния съюз „и”.

Това упражнение представлява интерес и по отношение на използваните вметнати части, които поставят редица трудности при усвояването им. Работата върху ССИПДИ на ниво текст с включени въпроси върху текста и езиковите задачи, позволяват лингвистичните знания да бъдат превърнати в комуникативни и учениците да открият личен мотив за изучаване му.

У2: Направете синтактичен разбор на изреченията от откъса. Поставете препинателните знаци където е необходимо:

Юнакът си мисли как да обуздае огнения змей. Най-после научава че в гората живее стар мъдрец. Решава да отиде при него за съвет.

Това упражнение е смислово и функционално обвързано с предходното, служи преди всичко за оптимизиране на лингвистичните знания и превръщането им в практически опит от страна на обучаваните – основната цел на занятията, подчинени на изучаването на ССИПДИ.

У3: Какъв е видът на подчиненото изречение в дадения пример? Преобразувайте примера в сложно съставно изречение с подчинено допълнително.

Ще дам сигнал, че всичко е уредено [Савова, Добрева 2016: 247].

Поставянето на акцент върху даден вид изречение не изключва постоянната съпоставка и сравнителен анализ между всички видове изречение, като това включва и езикови единици от по-долните равнища в йерархията. Работата върху синтактичната синонимия седи в основата на разбирането на същността и ролята на всички видове изречение, тя е медиаторът, който осъществява плавна връзка и доказва на учениците нуждата от системно и етапно натрупване на знания в един цялостен процес, какъвто представлява родно езиковото обучение, в който езиковите единици се изучават с цел създаването на един цялостен продукт, какъвто е текстът – единство от формални и съдържателни характеристики.

3.1.3. Упражнения за трансформация

У1: Преобразувайте пряката реч в непряка. Използвахте ли сложни съставни изречения с подчинени допълнителни изречения? Подчертайте ги.

Учител: Георги, предния час говорихме за традициите и ритуалите, свързани с Бъдни вечер. Припомни какво е важно да се прави този ден.

Ученик: На Бъдни вечер на трапезата се слагат постни ястия и се пали бъдник ...

Учител: Колко трябва да са ястията на брой?

(Георги се затруднява, Петър се опитва да му подсказва, като с пръсти показва – 7 или 9)

Учител: Петре, не подсказвай. Георги, опитай се да си спомниш четен или нечетен брой трябва да бъдат постните ястия на трапезата на Бъдни вечер ... [Добрева, Ангелова 2017: 133].

Характерът на това упражнение помага да бъде открояна основната роля на ССИПДИ, която отново доказва, че възприемането и създаването на текстове, придобиването на комуникативни умения, не е възможно без наличие на лингвистични знания, но практическото прилагане е най-лесният начин да се убедят подрастващите в нуждата от придобиване на знание за спецификата на ССИПДИ и тяхната роля в общуването.

Трудно е ученикът да бъде научен да перепарказва, но не е трудно да му бъдат показани основните умения за създаването на репродуктивни текстове, което води до употребата именно на предмета на тази разработка. Такива типове задачи продължават и ще продължават да намират своето място в НВО, което показва тяхната актуалност и нуждата от познаването на основните характеристики на ССИПДИ.

У2: Преобразувайте дадените изречения с форма на пряка реч в изречения в непряка реч, като направите необходимите корекции и смислови допълнения.

а) – Има ли много гривни като моята? – попитах аз.

б) – Ако не ми вярваш, не идвай – каза му тя.

в) Той им викна: – Дръжте се! Подкреплението ей сега ще дойде.

г) – Кучето първо гонеше добре – разказваше ловецът, – но после се обърка.

Вече бе посочена актуалността на такъв вид упражнения, тук акцентът се поставя върху връзката, необходима за създаването на този вид сложни изречения, открояването на отделни прости, които лесно биха могли да бъдат трансформирани чрез познаването на подходящата

връзка, което отново насочва към цялостта на образователния процес, към линейността и спираловидността на учебното съдържание.

У3: Преобразувайте дадените изречения с форма на непряка реч в изречения с пряка реч.

а) *Тя произнесе като насън, че палатката е нейна.*

б) *Той му извика да стане и изправи главата му.*

в) *Тя го питаше със смях защо се бои от нея.*

г) *Той се закле пред жена си да не дава земята им в кооператива* [Савова, Добрева 2016: 244].

Натрупаните вече умения за употреба на ССИСП имат нужда от своето обобщение чрез поставянето на задача от същия тип, но с различно условие, което позволява да бъдат проверени знанията. Всички видове упр. за трансформация от посочения вид е добре да бъдат използвани комплексно.

У4: Преобразувайте сложното съставно изречение с подчинено определително изречение в сложно съставно изречение с подчинено допълнително изречение, като запазите съюзната връзка:

а) *Не ми даваше мира мисълта, че се провалям.*

б) *Притесняваше ги условието, че ще работят до късно.*

в) *Изведнъж го обхвана страх да продължи напред.*

г) *Тя изпитваше желание да полети.*

Вече бе спомената ролята на лингвистичните знания, които имат своето оправдание тогава, когато насочват към крайната цел на обучението и са стъпало за достигане му – формиране на умения за възприемане и създаване на текст. Това упражнение цели да насочи учениците, че овладяването на знания само върху нужната съюзна връзка в ССИСП, не е достатъчно условие, че всяка езикова единица би могла да изпълни различни роли с оглед на по-висши в езиковата йерархия, една и съща съюзна връзка може да доведе до появата на различен вид изречение, разграничаването им е един цялостен процес, в който не би могло да се разчита само на отделни знания, а се налага системност и цялостност в тяхното прилагане.

3.1.4. Упражнения за редактиране

У1: Подчертайте правилната връзка.

а) *Не знам кой / кого да попитам.*

б) *Чуди се кому / на кой да си изкара яда.*

в) *Поразпитай чий / на кой е този пръстен* [Савова, Добрева 2016: 238].

Задачата е свързана с прилагането на граматическата норма за избор и употреба на падежните форми на въпросителното местоимение *кой* (м. р., ед. ч.). Условието на задачата изисква само да се подчертае правилната местоименна форма в примерите.

За да се осмисли тази граматическа норма, е добре упражнението да добие по-комплексен характер, като се направят допълнения за синтактичен и пунктуационен анализ в условието на задачата, напр.: *Какви са по състав изреченията? Направете им синтактичен анализ.* Така учениците са провокирани не само да си припомнят, но и да затвърдят знанията си по синтаксис и морфология в следните конкретни насоки: 1) определяне на вида на изреченията по състав и уточняване на броя и границите на простите изречения в състава на сложните (в случая все ССИПДИ); 2) синтактичен анализ на простите изречения в състава на сложното съставно изречение; 3) разграничаване на простите глаголни сказуеми от съставните именни сказуеми; 4) разлика между частите на речта и частите на изречението; 5) употребата на изучени вече части на речта в различни синтактични роли – съществителни имена. В резултат

на синтактичен и морфологичен анализ дори и петокласниците, без да са запознати с особеностите на ССИПДИ, могат да открият кои са правилните форми на въпросителното местоимение.

У2: Поставете липсващите пунктуационни знаци в изреченията.

- a) *Аз все си мислех че ще се окажеш прав.*
- б) *Поръча им да носят достатъчно храна,*
- в) *Забравих да му кажа да дойде по-рано.*
- г) *Каза им да бъдат послушни да не се бият с другите деца да внимават в час.*
- д) *Провери какво правят децата.*
- е) *Научи кой път е по-сигурен.*
- ж) *Колко време стоя така той не знаеше.*
- з) *Купи си което искаш.*
- и) *Разпитвах я най-подробно къде са отишли какво са говорили дали е било приятно.*
- й) *Да плаче за него тя не искаше вече.*
- к) *Ще му предадеш каквото ти поръчвам [Савова, Добрева 2016: 239].*

Задачата изисква учениците да умеят да разграничават случаите, когато се изисква поставяне на запетая пред подчинителния съюз, от случаите, когато това не се прави. Припомня се правилото, че подчиненото допълнително изречение се отделя със запетая, когато стои след или пред главното изречение и се въвежда от съюза *че*: (*Аз все си мислех, че ще се окажеш прав.*).

Упражнява се правилото, че не се отделя със запетая подчинено допълнително изречение, което се въвежда от съюза *да*, употребен еднократно: (*Поръча им да носят достатъчно храна.*) и съответно правилото, че когато съюзът *да* е употребен многократно, за да свърже съподчинени допълнителни изречения, пред първото подчинено изречение не се пише запетая, а пред следващите — се пише: (*Каза им да бъдат послушни, да не се бият с другите деца, да внимават в час.*).

Важно е да се уточни, че пред съюза *да*, употребен многократно, не се пише запетая, когато въвежда последователно подчинени едно на друго допълнителни изречения: (*Забравих да му кажа да дойде по-рано.*).

Обръща се внимание на правилото, че не се отделя със запетая подчинено допълнително изречение — косвен въпрос, въвеждано еднократно от въпросително местоимение и наречие, съюз или съюзна дума: (*Провери какво правят децата.*).

Присъства и пример, в който подчиненото допълнително изречение – косвен въпрос, стои пред главното, като тук учениците трябва да се досетят, че след косвения въпрос се пише запетая: (*Колко време стоя така, той не знаеше.*).

В задачата има пример за условието, че се пише запетая пред подчинено допълнително съобщително изречение, ако то започва с относително местоимение: (*Ще му предадеш каквото ти поръчвам.*).

У3: Посочете изречението с пунктуационна грешка.

- a) *Обича да се хвали.*
- б) *Вече забравих колко му платих.*
- в) *Не виждам с какво Николай е по-добър от мен.*
- г) *Колко му платих вече забравих [Савова, Добрева 2016: 240].*

Тук акцентът пада върху случаите, в които не се поставя запетая пред съюзната връзка на ССИПДИ. Учениците трябва да си припомнят и правилото за поставяне на запетая в случаите, когато подчиненото изречение е в репозиция. В процеса на работа се актуализират знанията на

учениците за простите и съставните сказуеми. А добър вариант за превръщането на упражнението в синтетично е да накараме учениците да преобразуват сложните изречения в в сложни съставни изречения от друг вид или в прости изречения (синтактична синонимия). Това допълнително ще упражни пунктуационните умения на учениците

У4: Изберете правилно съюзните връзки кой, кого, кому, чий, чия, чие, чии.

- а) Не разбрах за говореше майка ти.
- б) Не разбрах говореше майка ти.
- в) Не разбрах дете е това.
- г) Не разбрах препоръки са по-убедителни [Савова, Добрева 2016: 243].

Тази задача изисква познания за остатъчните падежни форми на местоименията в българския език и за употребата им в различни позиции в изречението. За правилната употреба на форми като *кого, кому* и пр. е необходимо най-напред да различаваме местоименията съществителни от останалите местоимения, а също така сред местоименията съществителни да отделим тези, които се отнасят до лица (хора). Освен това заслужава предварително да се изтъкне, че стари падежни форми се употребяват само в мъжки род единствено число. За да изпълнят правилно задачата, учениците трябва да приложат правилата за синтактичен разбор и да определят службата на търсената дума в изречението.

3.1.5. Упражнения за конструиране на изречения

У1: Образувайте сложни изречения, като подредите думите. Определете вида на сложните изречения.

Той, отказвайки, се въввлече, в, условията, нови, неприятности, да, приеме

.....

Разбра, Иван, допуснал ,че, грешка, се усмихна, и, виновно, е

.....

Светът, ще бъде, само, когато, хората, щастлив, станат, по-добри

.....

Който, всеки, винаги, се, мисли, прав, греша

.....

Не знае, какво, може, никой, преди, да, е, направи, опитал

.....

Украса, се хареса, новогодишна,бе, в, града, доста, пъстра, и, на, всички

.....

Нас, ни казаха, да,отидем, на, игрище, и, да, чакаме, футболното

.....

Това предкоммуникативно упражнение има за цел да провери готовността на учениците да упражнят признаците на текста и по-конкретно – езиковата свързаност и смисловата последователност. Подреждайки думите в изречения, те ще структурират ССИПДИ и ще упражнят употребата на различните видове връзки между главното и подчиненото изречение.

3.1.6. Упражнения за създаване на текст

У1: Оформете текста във вид на анекдот, като преобразувате непряката реч в пряка. Обяснете как точно правите това.

Дете сконфузено показало на баща си бележника, в който имало двойки по няколко предмета. Баща му се ядосал и строго го попитал дали знае, че за такива оценки се полага голям бой. Детето отговорило, че знае и че и то мисли така. После предложило на баща си да му покаже къде живее учителката [Савова, Добрева 2016: 239].

Тук учениците трябва да упражнят още веднъж уменията си да създадат текст, като имат изходен такъв, а от тях се изисква само да променят формата му. С тази задача се работи в насока да се затвърдят знанията за ССИПДИ (то играе основна роля при преобразуването на пряка реч в непряка) и да се провокират учениците да създадат езин по-различен текст.

У2: Предложени са три картинки – част от комикс. Създайте диалог към всяка картинка.

Фигура 1

Фигура 2

Фигура 3

Подредете картинките в тази последователност, която считате за правилна. Защо могат да се предложат варианти в подредбата на комикса? Какво ще се наложи да промените в предложените от Вас диалози по картинките при промяна на подредбата на комикса? Коментирайте предложените от двамата ученици диалози като последователност, съдържателна и формална структура.

Диалог 1

Фигура 3

- Здравейте, може ли един букет цветя.
- Заповядай!
- Благодаря Ви. Бързам за среща с приятелката ми.

Фигура 1

- Здравей, не ми се сърди, почти навреме съм тук.
- Чакам те вече цели 3 минути.

Фигура 2

- Закъснях минутка, защото ти купувах цветя. (Изважда скритите цветя.) За теб с любов. Хайде, вземи ги ... и към филма.
- Да побързаме.

Диалог 2

Фигура 1

- Здравей, съжалявам, че малко закъснях, но автобусът се забави.
- Не ме интересува, едно момиче никога не трябва да чака.
- Изчакай още секунда ...

Фигура 3

- Добър ден, дайте ми бързо най-хубавите си цветя, защото приятелката ми е сърдита.
- Заповядай и успех!

Фигура 2

- Голямо извинение с малко красиви цветя! Прости ми!
- Този път ти прощавам с усмивка, но внимавай занапред.

8. По какъв начин са свързани простите изречения в състава на подчертаното в текста сложно изречение?

- А) с относителни местоимения
- Б) подчинително
- В) със съюза *и*
- Г) със запетая

9. Колко са подчинените допълнителни изречения в текста?

10. Преобразувайте пряката реч от текста в непряка.

Рецептивната страна на упражнението има за цел да формира умения за цялостна смислова интерпретация на текста и да провокира учениците към интерпретация на прочетеното. [Георгиева и др. 2005]. Извличането на езиковото значение на текста в лингвистичен план се основава на факта, че в резултата на разбирането на съдържащите се в текста езикови единици се извлича неговото езиково съдържание. Упражнението е синтетично и включва задачи от всички различни текстови равнища. Така още веднъж се доказва тезата, че за да работят пълноценно, учениците трябва да получават такъв тип задачи. Чрез подусловията се актуализират знания морфология, лексикология и синтаксис. Едновременно с това се акцентира върху мястото на ССИПДИ в текста и най-вече – при трансформирането на пряката реч в непряка (зад. 9 и 10.).

У2: Прочетете текста и изпълнете задачите след него:

- *Женя, къде е Васко?* — *попита го Тинчето.*
- *Замина с баща си!* — *отвърна Женя.*
- *Да, да, заминал!* — *ядоса се Фори.* — *Крие се сигурно вкъщи и мисли, че ще излъже някого. Ще видиш как ще закъса.*
- *Ти пък гледай да го изпортиш!* — *предупреди го Тинчето.*
- *Никога!* — *отсече Фори.*

(„Васко да Гама от село Рупча“, Братя Мормарев)

1. Характеризирайте комуникативната ситуация.
2. Какви са по цел на общуване и по състав използваните изречения?
3. С какви части на речта са заместени имената на героите? Направете им морфологичен анализ.
4. Преобразувайте пряката реч в непряка, като запазите глаголното време и спазите правилата за правопис и пунктуация.

У3: Коя е темата на следния текст:

Когато Маляка влезе в къщи, най-напред провери дали има някой. Отвори поред всички врати и след като се увери, че е сам, извади бележника изпод ризата си. Зачуди се къде да го скрие. След провала на последното, толкова сигурно скривалище при гуменките, трябваше да намери друго. Повдигна дюшека на леглото си и сложи там бележника, оправя одеалото, замисли се и реши, че това скривалище пет пари не струва. Трябваше му нещо по-хитро. Огледа стаята. Сигурно скривалище не откри и затова отиде в хола. Чу, че се отваря външната врата. Това го стресна. Ако някой влезеше сега, щеше да го хване на местопрестъплението, с бележник в ръка. Скочи бързо на стола, оттам на масата и бутна бележника в полилея. Точно навреме. Майка му подаде глава и учудена го погледна. Маляка беше доволен, че не го свари на масата. („Войната на таралежите“, Братя Мормарев)

Озаглавете го така, че да отразите в заглавието неговата тема /например „Скриването на бележника“/. Открийте думите с правописни особености и обяснете с кои правописни правила е

свързано изписването им. Елементи на повествование, описание или разсъждение преобладават в текста. Открийте думите и изразите с метафорична употреба. Какво се постига с употребата им? Направете синтактичен разбор на изреченията, в които са използвани тези словосъчетания. Определете вида на изреченията. Опитайте се да продължите текста с разговор между Маляка и майка му.

У4: Прочетете текста:

Вавилон е най-старият град в света. Намирал се е встрани от река Ефрат и по онова време е бил важен манифактурен град. Освен това е станал комерсиален център на търговия между Изтока и Запада, с търговци, транспортиращи стоки по земя и море. Вавилон е изграден в късната част на третия милениум от човек на име Нимрод. Първоначално се е наричал Babel, което означава объркване. Според Библията именно тук Бог е обърнал езиците на народите. Според световната история през 1790 пр. Хр. Хамураби е бил на власт във Вавилон. Той е уголемил града, укрепил го е и е изградил столицата на империя и общество, базирани на ролята на закона. На върха на каменна колона е вписан и неговият законов код. По-късно градът е бил окупиран от различни сили, най-значимо от хитите и асирийците. Накрая, около 645 пр. Хр., Чалдеан Набополасар открива нова династия във Вавилон. Неговият син, Небучаднезар, допринася за най-голямото прославяне на града. Той провежда няколко проекта на строежи, включващи храмове, палати, защитни стени, а най-известният му проект са Вавилонските градини. Според гръцкия географ Страбо градините се състояли от тераси, обсипани със скъпоценни камъни, намиращи се една под друга и достатъчно големи да съберат цели дървета. Тези градини станали толкова известни, че се превърнали в едно от седемте чудеса на Античния свят. Във своя възход Вавилон явно наистина е изглеждал непробиваем за своите врагове. Археолозите посочват, че градът се е намирал от двете страни на река Ефрат, което означава, че тя е минавала през града, осигурявайки достатъчно вода в случай на обсада. Реката се е използвала и като изкопен ров около града, осигурявайки естествената му защита. Зад този ров вавилонците са построили двойна система от стени и се смятало, че те са толкова дебели, че на покрива им е можело да се разминат две впрегнати каруци. По протежение на реката стените имали набор от равни медни врати. Накрая, колкото и стабилен да изглеждал градът, през една нощ около 539 пр. Хр. той паднал реално без никаква борба. Завоевателят бил персиец на име Цирус Велики. Докато хората от града празнували, войската на персиеца променила нормалния курс на река Ефрат и след като спаднала до достатъчно ниво, войската се прехвърлила на брега и нахлула през отворените врати, изненадвайки града. Интересно е, че 200 години преди този случай библейският писател Исаия предрича, че това ще се случи. Цирус даже е споменат по име. През 80-те години Садам Хюсеин нарежда възобновяване на града, но това никога не се случва. До ден днешен от този велик и проспериращ град са останали само опостушени останки и легенди, носещи се от поколение на поколение.

(Из Интернет)

- а) Каква нова информация получавате от текста? Как бихте го озаглавили и защо?
- б) За коя комуникативна сфера се отнася? Обосновете отговора си.
- в) Кои синтактични особености, характерни за научно-популярния текст, откриваме в текста?
- г) Посочете примери за сложни съставни изречения, сложни съчинени изречения, сложни смесени изречения и прости разширени изречения в текста. Направете синтактичен разбор на маркираните изречения. Кое е общото и различното в тях?

д) Коментирайте пунктуационните особености на обособените части, както и комуникативното оправдание за употребата им. Предложете синтактични синоними. Кой от вариантите е по-уместен за такъв контекст? Мотивирайте отговора си [Георгиева, Янкова 2013: 64].

Представената класификация подсказва идеи за смислово разнообразни задачи за упражнения, водещи до усвояване на синтактичните и пунктуационните норми. При тяхното методично и целесъобразно използване в адекватна система е голяма вероятността да се достигне до по-висока синтактично-пунктуационна култура.

Чрез тези синтетични упражнения се реализират информативно-познавателни и комуникативно-практически цели, тъй като учениците решават лингвистични и комуникативни задачи. Работят на различни езикови равнища, като всички въпроси са обединени от общия изходен текст [Янкова 2008]. Предложените примери предлагат работа на различни езикови равнища, обогатяват се знанията на учениците, усъвършенстват се уменията им да разчитат и да генерират смисли в свои и в чужди текстове.

Комуникативната насоченост и динамичното развитие на съвременното обучение по български език налагат необходимостта от промени на съдържателните и технологичските му аспекти. А тези промени изискват непрестанно творчески усилия от страна на учителя да превърне скучния урок по синтаксис в динамичен, вариативен, отворен, прагматичен, комуникативен и така да провокира по-активно участие на учениците в самия образователен процес.

Изучаването на ССИПДИ в 7. клас е особено необходимо за лингвистичната и комуникативната компетентност на учениците, тъй като тези изречения се отличават с функционална значимост във всички сфери на речта, с висока фреквентност в текстове, различни по жанр, стил, тема, цел на общуване, с употреба от различни категории хора. Ето защо и преподаването, и усвояването на ССИПДИ се съобразява с тяхното функциониране в текста за осъществяване на комуникативни намерения, за решаване на многообразие от комуникативни задачи. В този смисъл изучаването на същността, образуването, видовете, пунктуацията, интонацията на ССИПДИ чрез и заради употребата им в текста предопределят предимството на синтетичните и комуникативните уроци в системата на синтактичните занятия в обучението по български език. Успешното усвояване на лингвистичната и прагматичната същност на един от най-масово използваните типове сложни съставни изречения би улеснило учениците при изучаването и на другите видове сложни съставни изречения, би усъвършенствало уменията им за избор на синтактични синоними, т.е. би развивало като цяло тяхната комуникативна компетентност.

Анализът на учебното съдържание за ССИПДИ, на урочните статии в учебниците по български език за 7. клас, съпоставката между различни варианти за ход на уроците за ССИПДИ насочват към следните **изводи**:

1. Наложително е при преподаването на ССИПДИ с оглед на по-голяма лингвистична прецизност и терминологична точност учителят да коригира моменти в съдържанието на урочните статии в различните учебници по български език за 7. клас, както и да попълни редица пропуски при представяне на: сказуемото в главното изречение; многокомпонентни ССИПДИ (с повече от две прости изречения); някои видове подчинени допълнителни изречения, въведени в сложното изречение със съюзни връзки *кога, къде, где, що*; позиционирането на допълнителното изречение пред главното; възможностите за синтактична синонимия не само с допълненията в простото изречение, но и с други видове сложни

изречения; пунктуацията при наличие на косвен въпрос или *да*-изречение, подчинено допълнително изречение пред съюз *и*, многократна употреба на съюз *да* и пр.

2. Предпочитанието към синтетичните уроци, цялостната подготовка на учениците за НВО налагат по-сериозно отношение към актуализацията на знанията и уменията, свързани с прилагането в ССИПДИ на правописната норма, граматическата норма за употреба на падежните местоименни форми в м. р., ед. ч. в ролята на съюзни връзки, както и за съгласуването по род и число между сказуемото от главното изречение и съюзната дума.

3. С оглед на публикуваните вече нови основни правила за правопис и пунктуация [Правопис и пунктуация, 2011] е необходимо те да се представят в урока за пунктуация на ССИПДИ, като се съпоставят със старите правила, записани в учебниците. Това ще е полезно за учениците не само в подготовката им за НВО, но и ще им помогне да възприемат езика като динамично развиваща се система, да си доизградят понятието за езикова норма и кодификация на нормите. И не на последно място – ще затвърди у учениците уменията да си служат с правописния речник като краен коректив при изясняване на езиков спор, писане или редактиране на текст.

4. Необходимо е в учебниците и в учебната практика синтетичните и комуникативните упражнения да заемат значимо място. Така може да се разчита на ефективно усвояване не само на формалнограматичните значения на ССИПДИ, но и на функционалните им характеристики. Т.е. осмисля се както комуникативното предназначение, така и комуникативното оправдание за употребата на ССИПДИ.

5. Присъствието на текстове в уроците за ССИПДИ е необходимо, но не само за илюстрация на този вид изречения. Методически нецелесъобразно е присъствието на текст, който не експлицира връзки между съдържание и избор на езикови средства за реализирането му. Затова е добре текстът да представя ССИПДИ като уместни, целесъобразни в конкретна комуникативна ситуация.

6. Внимателният подбор в учебните помагала на текстове (откъси от тях), различни по сфера на общуване, жанр, тема, цел и пр., е особено важен за пълноценното участие на учениците в урока. Интересното и актуалното за седмоласниците текстово съдържание само по себе си няма да ги активизира, докато не бъдат провокирани да осмислят практическата полза от изучаването на ССИПДИ, връзката между съдържание и форма в изходния текст, между комуникативно намерение и комуникативно очакване. Така коментарът на текстове, съпоставката със собствената речева практика убеждават учениците, че комуникативната ситуация, темата, целта на текста предопределят езиковите средства, които са използвани в него. Анализът на изходния текст улеснява обучаваните при съставяне на подобен тип собствен текст.

7. Използването на текстове, стилово и жанрово многообразни, позволява реализирането и на възпитателни цели: изграждат се представи за етични и естетически категории, дискутират се проблеми, формира се мнение по актуални обществени, езиковедски и други проблеми, провокира се отношение към универсални човешки ценности, към родния език с неговото богатство и изразителност.

Имайки предвид направените изводи за преподаването на ССИПДИ и целесъобразността на предложените в дипломната работа методически решения, се очакват по-високи резултати в обучението по български език чрез повишаване на мотивацията на учениците за активно участие в уроците по синтаксис и развитието на техните езикови и комуникативни компетентности.

References:

1. Georgieva 2002: Georgieva, Margarita. Obuchenieto po balgarski ezik v nachalnoto uchilishte. Shumen: UI „Ep. K. Preslavski“.
2. Georgieva, Yankova 2013: Georgieva, M., G. Yankova, Sintetichnite uprazhnenia v obuchenieto po balgarski ezik – teoria i praktika (ucebno pomagalo). Shumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“.
3. Dimchev 1977: Dimchev, K. Izuchavane na slozhno izrechenie. Sofia.
4. Dobрева, Angelova 2017: Dobрева, S., T. Angelova. Dialogat i obrazovatelnite mu funktsii pri obuchenieto po balgarski ezik i literatura v peti klas. – Inovativni praktiki v uroka kato osnovna forma na savremennia pedagogicheski diskurs. Shumen.
5. Savova, Dobрева 2016: Savova, I., S. Dobрева, Balgarski sintaksis V. Tarnovo: Faber.
6. Pravopis i punktuatsia 2011: Pravopis i punktuatsia na balgarskia ezik. Osnovni pravila. Sofia, BAN, Prosveta.
7. Yankova, Dobрева 2017: Yankova, G., S. Dobрева Образователни практики за развитие на комуникативната компетентност на uchenitsite). – SocioBrains. International scientific refereed online journal with impact factor. ISSUE 39, November.
8. Yankova, Kostadinova 2007: Yankova, Ganka, St. Kostadinova. Za sintetichnite (i/ili kombinirani/kompleksni) uprazhnenia i myastoto im v uchebnia protses po balgarski ezik. – Balgarski ezik i literatura, 2007, № 2.
9. Yankova, Kostadinova 2005: Yankova, G., St. Kostadinova. Izuchavane na slozhnoto sastavno izrechenie (5. – 7. klas) s ogled na variativnostta pri vavezhane na podchinenoto izrechenie. – V: Ezikat i literaturata. Metodicheski paradigmi i obrazovatelni politiki. Sofia.
10. Yankova 2008: Yankova, G. Pomagalo po metodika na obuchenieto po balgarski ezik. Shumen.